

SCHELPELEN IN DE GESCHIEDENIS EN KUNST VAN EGYPTEN EN DE SOEDAN.*

C.J.H.M. Tax

Shells in Egyptian and Sudanese history and art (part 1)

Shells are among the most ancient objects retrieved from Egyptian and Sudanese soil. Shellfish from the Nile and the inland lakes were at first collected for food, but soon also used for the manufacture of beads and bracelets and finely even turned into spoons and other artefacts. By 500 BC large numbers of shells were already imported from the Red Sea coasts over distances of several hundreds of kilometers.

De oude Egyptenaren hadden een nogal poëtische benaming voor schelpen. Zij noemden deze 'stenen van de waterrand' of 'stenen van de oever' (*inr n r* of *inr n spt mw*).

1. Prehistorie.

Schelpen behoren tot de oudste vondsten die in Egypte en Soedan zijn gedaan. Door de geschiedenis heen kunnen in deze twee landen drie vormen van gebruik worden waargenomen. De oudste hiervan is het gebruik als voedsel. Dit wordt al vrij snel gevolgd door het gebruik als sieraad, waarna ten slotte ook andere gebruiksvoorwerpen uit schelpmateriaal worden vervaardigd.

Gedurende het Laat-Paleolithicum van Boven-Egypte (circa 24000-8000 v.Chr.) en het Mesolithicum en Neolithicum van Nubië (circa 6500-3300 v.Chr.) vormden schelpdieren een belangrijk onderdeel van het dagelijks menu, dat verder bestond uit wilde grassen, wild en vis. Het betrof uitsluitend soorten die voorkwamen in de Nijl en andere zoetwaterreservoirs, zoals het Fajjummeer. Deze schelpen vormen dankbare objecten voor archeologen, omdat zij monsters leveren voor ¹⁴C-onderzoek en daardoor een belangrijke bijdrage leveren voor de absolute datering van prehistorische vindplaatsen. Op deze wijze hebben *Unio*-schelpen dateringen verstrekt die uiteenlopen van 18020 ± 220 BP tot 17590 ± 300 BP voor nederzettingen van het Fakhurien (een microlithische industrie uit het Laat-Paleolithicum, die bloeide tussen 16000 en 15600 v.Chr.) in de omgeving van Esna, van 15000 tot 15850 ± 300 v.Chr. voor nederzettingen in de el-Kilh vlakte, en van 14400 en 13000 BP voor vindplaatsen in de omgeving van Kom Ombo. Al deze vindplaatsen zijn gelegen in Boven-Egypte. In de vlakte van Kom Ombo kwam ook een Laat-Paleolithische industrie tot bloei, die naar de nabijgelegen stad Sebil het Sebilen werd genoemd (ca. 13000-10000 v.Chr.). Gedurende de middelste fase, het Sebilen II, werden door de bevolking grote aantallen zoetwatermollus-

ken geconsumeerd, waarvan de schelpen zich samen met gebroken botten van door jacht buitgemaakte dieren ophoopten tot formidabele afvalhopen met een omvang van verscheidene kubieke meters.

In Soedan domineerden gedurende het Mesolithicum schelpen van de zoetwatersoort *Pila wernei*. Opgravingen, uitgevoerd in de veertiger jaren van de twintigste eeuw, legden op de plaats waar Blauwe en Witte Nijl samenvloeien een uitgestrekt nederzettingsgebied bloot, dat de benaming "Vroeg-Khartoum" kreeg. Deze vindplaats werd gekenmerkt door een één tot twee meter dikke laag die verzadigd was met kwartsafslagen, potscherven, zandstenen maalstenen en schelpfragmenten. Dit gebied werd uitsluitend tijdens het droge seizoen bewoond. In Saggai, 40 km ten noorden van Khartoum, zijn *Pila wernei* schelpen in zo grote aantallen gevonden, dat de conclusie gewettigd lijkt, dat zij een zeer belangrijk bestanddeel van het menu van de bevolking vormden. Deze conclusie wordt verder onderbouwd door het hoge strontiumgehalte dat gemeten werd in de beenderen van de in de graven aangetroffen skeletten. Vier van de in Saggai gevonden schelpen hebben ¹⁴C-dateringen opgeleverd, die variëren van 7410 ± 110 BP tot 7230 ± 100 BP. In het opgravingsgebied werden zes graven ontdekt, die opvallend genoeg enkele schelpen bevatten, maar geen andere grafgiften. Meer naar het zuiden, nabij het dorpje Tagra op 200 km afstand van Khartoum, gaven twee schelpen dateringen van 8700 ± 350 BP en 8130 ± 225 BP, terwijl te Shabona op de oostelijke oever van de Witte Nijl, 110 km ten zuiden van Khartoum, een datum werd verkregen rond 7050 ± 120 BP. In deze laatste vindplaats werd een 82 cm diepe kegelvormige kuil gevonden die geheel gevuld was met *Pila*-schelpen, terwijl op een andere plaats in een onregelmatige uitholling *Pila*-schelpen opgestapeld lagen te midden van de beenderen van zoogdieren en vissen en een complete schedel van een meerval (*Clarias*). Deze overvloed wekt opnieuw de indruk dat dit weekdier op grote schaal werd genuttigd, terwijl de aanwezigheid van schelpen in kuilen erop lijkt te duiden dat bepaalde hoeveelheden werden opgeslagen voor later gebruik.

* Jaartallen zijn bij benadering gegeven en in ieder gavel voor de prehistorie en vroeghistorische tijd niet absoluut. Chronologieën wijken bij verschillende auteurs in meer of minder sterke mate van elkaar af. Deze verschillen kunnen oplopen tot liefst twee eeuwen voor de pre- en protodynastische tijd en nog tot één of twee decennia voor het nieuwe rijk. Ook de ¹⁴C-dateringen kunnen meer of minder betrouwbaar zijn, afhankelijk van het tijdstip waarop de monsters werden onderzocht. De techniek wordt naarmate de tijd voortschrijdt steeds meer verfijnd. De afkorting BP staat voor "Before Present". Dit houdt niet zonder meer in dat men van deze jaartallen 1950 à 2000 jaar dient af te trekken om de correcte datum v. Chr. te verkrijgen. Hiervoor zijn ingewikkelde calibreringstabellen noodzakelijk.

Tijdens het Neolithicum en de Predynastische periode (circa 6000-3100 v.Chr.) lijkt de consumptie van schelpdragende weekdieren in Egypte daarentegen af te nemen. In de Fajjum worden in het vijfde millennium v. Chr. nog wel zoetwatermossels uit het meer geconsumeerd en heeft men onder meer een bootvormige mand met schelpen aangetroffen, maar in Merimda in de wes-

telijke Nijldelta laten weekdieren een sterke daling zien tussen Merimda I (5500 v.Chr.) en Merimda V (4600 v.Chr.).

In Nubië en Soedan blijven schelpdieren echter nog milennialang een wezenlijk onderdeel van het menu vormen. Te Geili, 46 km ten noorden van Khartoum, werd de neolithische nederzetting aan de hand van een *Pila wernei* schelp gedateerd op 5570 ± 100 v.Chr. Het verzamelen van *Pila wernei* weekdieren moet een overheersende bezigheid zijn geweest tijdens het droge seizoen (begin mei tot midden-augustus), zowel in Geili als in Zakiab, 26 km zuidelijker. In El-Ghaba, zo'n 150 km ten noorden van Khartoum, vindt men voornamelijk schelpen van het zoetwatergenus *Aspatharia*, en hun voorkomen in clusters wekt de suggestie dat zij bewaard werden in kleine buidels, die vermoedelijk van leer waren vervaardigd. Vier ^{14}C -dateringen van *Aspatharia*-schelpen variëren van 5660 ± 120 BP (graven 7 en 27) tot 4990 ± 110 BP (graf 6), zodat de geschiedenis van de site volledig samenvalt met het Neolithicum van Khartoum. In Kadero, 18 km ten noorden van Khartoum, zijn zes ^{14}C -dateringen verkregen uit tweekleppigen uit de Nijl, die eveneens duidelijk naar de nederzetting zijn gebracht om geconsumeerd te worden. Deze dateringen hebben geresulteerd in gecalibreerde gemiddelden van 4015 ± 35 v.Chr. voor de zuidelijke sector en 4330 ± 95 v.Chr. voor de noordelijke sector.

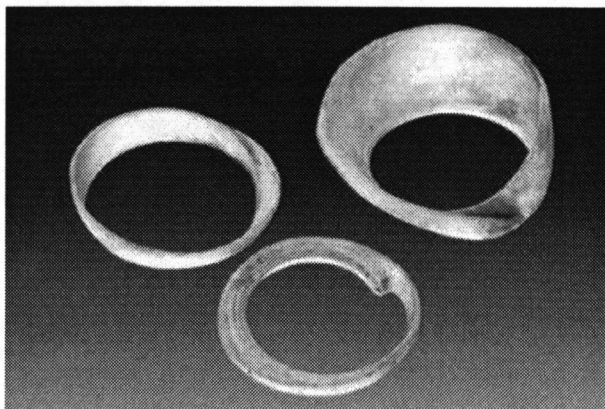
Tijdens het Mesolithicum van Khartoum (de zgn. Khartoum-Variant) behoren in de streek rond Wadi Halfa (Beneden-Nubië), waar dierlijke overblijfselen schaars zijn en geen bewijzen zijn gevonden voor domesticatie, de resten voornamelijk toe aan vissen en zoetwaterweekdieren, in het bijzonder *Aetheria elliptica*. Een vergelijkbare toestand kenmerkt de vindplaatsen van de Abka-industrie (5de millennium en begin 4de millennium v.Chr.) op beide oevers van de Nijl in dezelfde streek, en ook in de daaropvolgende fase vormden vis en zoetwateroesters een belangrijke bron van proteïnen voor de volkeren van de A-groep, die veel kenmerken van de Abka overnamen en er een semi-nomadische levensstijl op nahielden. In el-Kadada (^{14}C -dateringen van circa 3599-2700 v.Chr.), op de rechteroever van de Nijl, 200 km ten noorden van Khartoum, was de bevolking weliswaar meer georiënteerd op de veeteelt dan op de jacht en visvangst, maar men verzamelde en nuttigde er toch grote aantallen schelpdieren (*Pila*, *Lanistes*, *Aspatharia*). Zowel in el-Kadada als in Kadhuka zijn schelpen van tweekleppigen aangetroffen in de graven van hoofdliden.

Nog tijdens het Paleolithicum ging men er in Egypte al toe over om schelpen of fragmenten van schelpen te gebruiken als sieraden of als grondstof voor kralen. Hierbij gaat het voornamelijk om schelpen die niet ter plaatse voorkwamen, maar doorgaans vanuit de kustgebie-

den van de Middellandse en de Rode Zee moesten worden aangevoerd. De oudste voorbeelden betreffen *Dentalium*-schelpen, die gevonden werden in Wadi Mushaba in het gebied van de Gebel Maghara (Sinaï-schiereiland) aan de Golf van Suez en een ouderdom hebben tussen 14000 and 12500 BP. Uit het Laat-Sebilien (Sebilien III) dateert een schelp (*Corbicula consobrina*) met twee perforaties, die als sieraad gebruikt moet zijn. Te Makhadma in het gebied rond Qena wijst de vondst van een schelp van de mariene gastropode *Engina mendicaria* tegenwoordig op contacten met de Rode Zee. Zeven ^{14}C -dateringen op houtskool laten toe de bewoning te dateren tussen 12450 and 12050 BP.

Tijdens de Predynastische periode nam het gebruik van schelpen als sieraden toe. In Helwan, 25 km ten zuiden van Cairo, worden tijdens het Qarunien (circa 8100 BP) opnieuw *Dentalium*-schelpen aangetroffen. De handelscontacten met de Rode Zee namen snel in omvang toe. In de Soedan treft men schelpen uit de Rode Zee aan als kralen of hangers te Saggai, hangers als grafgiften in de noordelijke begraafplaats te Kadero, kralen en hangers en fragmenten van armbanden en ringen. In het Neolithicum van Khartoum, en kralen voor halskettingen en armbanden in el-Kadada. In de Wadi Elei in de Nubische Woestijn (Noordoost-Soedan) werden in een Neolithisch graf (D5.2), dat uit circa 4500 v.Chr. moet dateren, de onderhelften van twee in de lengte doorgesneden kauries gevonden.

In Boven-Egypte zijn tijdens de Badari-cultuur (circa 4400-3900 v.Chr.) vooral halskettingen in trek, die vervaardigd zijn van doorboorde schelpen van de genera *Nerita*, *Conus*, *Ancilla*, *Oliva* en *Natica*, maar schelpen dienden ook als grondstof voor ring- en schijfvormige kralen. Tevens werd een uit het Badarien daterende werkplaats ontdekt, waar armbanden werden gemaakt uit de inwendige spiralen van *Lambis truncata*, die reeds in hun plaats van herkomst aan de Rode Zee uit de schelpen werden gewonnen. Ook tijdens het Negade II-III (circa 3500-3100 v.Chr.) werden armbanden vervaardigd uit schelpsegmenten (afb. 1), terwijl heel klei-

Afb. 1. Armabanden, $\varnothing$ 5-8 cm, Predynastisch, 2de helft 4de millennium v. Chr. Privéverzamelingen Zwitserland.

ne fragmenten van schelpen benut werden als inlegmateriaal, bijvoorbeeld voor de ogen van de enkele of dubbele vogelkoppen van uit de predynastische schminkpaletten van groene leisteel ontwikkelde amuletten (afb. 2).

In Beneden-Egypte werden vooral in de El-Omari-cultuur (circa 4600-4400 v.Chr.) talloze doorboorde Rode Zee-schelpen gebruikt als sieraden. De contacten tussen deze cultuur en de Rode Zee werden waarschijnlijk vereenvoudigd door het gebruik van gedomesticeerde ezels, waarvan de beenderen in Egypte voor het eerst in el-Omari werden aangetroffen. De moeilijkheidsgraad waarmee schelpen uit de Rode Zee werden verkregen moet echter niet overschat worden. Lapis lazuli, dat ook voor kralen en inlegwerk werd gebruikt, diende zelfs helemaal vanuit Badakshan in Noordwest-Afghanistan te worden aangevoerd en obsidiaan van het Griekse eiland Melos.

Tot in de westelijke woestijn lijken de contacten met de Rode Zee nog niet te reiken. Uit het Fajjum-A (circa 5500-3800 v.Chr.) zijn slechts weinig doorboorde schelpen als onderdelen van kettingen of armbanden bekend. Hieronder bevindt zich een exemplaar van *Spatha cailiaudi*. In de predynastische begraafplaats van Heliopolis (vierde millennium v.Chr.) zijn in tegenstelling tot wat het geval was in de andere culturen uitsluitend sieraden aangetroffen waarin schelpen van het geslacht *Ancilla* zijn verwerkt.

Zowel in Egypte (Merimda) als in Soedan (o.a. te Geili) werden Nijlmosselen (*Aspatharia rubens*) gebruikt als grondstof voor vishaken. Kleppen van deze zelfde schelp werden in de predynastische nederzetting van Maadi (in een zuidelijke voorstad van Caïro) veelvuldig gebruikt als lepel. Uit dezelfde periode (vierde millennium v.Chr.) dateren twee kleppen van *Unio*, die gevonden werden in Heliopolis en die vermoedelijk eveneens gebruikt zijn als lepels. Eén ervan was zelfs tegen de

Afb. 2. Schminkpaletamulet, groene leisteel en schelpfragmenten als inlegmateriaal voor de ogen. 6.6 x 11.3 cm. Predynastisch, ca. 3500-3250 v. Chr. Privéverzameling.

mond van de overledene geplaatst. In het Neolithicum van de Fajjum worden schelpen met zekere regelmaat in aardewerk potten aangetroffen, wat er eveneens op lijkt te wijzen dat zij als lepel werden gebruikt.

Literatuur

- ALDRED, Cyril. *Juwelen van de farao's*, Haarlem, 1978 [London, 1971]
- ANDREWS, Carol. *Ancient Egyptian Jewelry*, New York, 1997.
- MIDANT-REYNES, Béatrix. *The Prehistory of Egypt. From the first Egyptians to the first Pharaohs*, Oxford & Malden, 2000.
- MÜLLER, Hans Wolfgang & Eberhard THIEM. *Die Schätze der Pharaonen*, Augsburg, 1998.
- RUSSMANN, Edna R. *Eternal Egypt. Masterworks of Ancient Art from the British Museum*, London & New York, 2001.
- TIRADITTI, Francesco (Hrsg.). *Die Schatzkammer Ägyptens. Die berühmte Sammlung des Ägyptischen Museums in Kairo*, München, 2000.
- VERCOUTTER, Jean. *L'Égypte et la vallée du Nil. Tome 1. Des origines à la fin de l'Ancient Empire 12000-2000 av. J.-C.*, Paris, 1992.
- WILDUNG, Dietrich. *Sudan, Antike Königreiche am Nil*, München, 1996 [Paris 1996]
- WILKINSON, Alix. *Ancient Egyptian Jewellery*, London, 1985.
- (wordt vervolgd)